

УДК 316.323.647.5 (477)

CONSOLIDATIVE POTENTIAL OF TOLERANCE AND THE STATE
LANGUAGE

КОНСОЛІДАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ДЕРЖАВНОЇ МОВИ

Voropaeva T.S. / Воропаєва Т.С.

к.психол.н., доц. / с.p.s., as.prof.

ORCID: 0000-0001-8388-7169

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Kyiv, Volodymyrska Street 60, 01601

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Київ, вул. Володимирська 60, 01601

Анотація. У статті розглядається консолідаційний потенціал толерантності та державної мови як актуальної проблеми сучасного українського суспільства. Толерантність і державна мова аналізуються як складові консолідуючого фундаменту українського постколоніального суспільства. Толерантність визначається з філософської точки зору як духовно-етична основа консолідаційних практик. Толерантність є одним з найбільш ефективних консолідуючих чинників. Виявлено кореляцію між індексом згуртованості групи і високим рівнем толерантності її членів. Доведено, що серед безлічі чинників, що впливають на формування толерантності, особлива роль належить засвоєнню іноземних мов. У статті проаналізовано та узагальнено процеси становлення і розвитку національної мови, яка пізніше стає державною. У статті аналізуються особливості формування та реалізації державної мовної політики. Запропоновано неконфліктну модель реалізації державної мовної політики. Толерантність і державна мова є фундаментальними засадами консолідації соціумів пострадянських країн.

Ключові слова: глобалізація, консолідація, толерантність, державна мова, державна мовна політика, пострадянські країни, Україна, Росія.

Вступ.

Відомо, що процес консолідації є однією з обов'язкових умов становлення, існування й відтворення будь-яких соціальних груп. Адже розвиток будь-якого соціуму детермінується не тільки природними та культурно-історичними умовами, не тільки характером економічних та політико-правових практик, але й ступенем консолідованості даного соціуму. Отже, завдання підтримки будь-яких кон'юнктивних процесів і практик (згуртування, консолідації, інтеграції, солідаризації) у суспільстві має бути одним з ключових у внутрішній політиці сучасних держав. Паралельно має бути організована ефективна протидія диз'юнктивним тенденціям і ризикам.

Соціальна консолідація в рамках нових незалежних держав, які виникли після розпаду СРСР, упродовж останніх 26 років перебуває у загроженому стані. Суспільства цих країн майже постійно балансують на межі дезінтеграції, адже запущені у 1991 р. процеси соціальної ентропії і сьогодні зберігають свою негативну динаміку. Для таких соціумів вкрай необхідним є міцний консолідуючий фундамент. У зв'язку з цим, дослідження консолідаційного потенціалу толерантності та державної мови є доволі актуальним як для розвитку науки, так і для суспільної практики нових незалежних держав.

Основний текст.

Відомо, що полідисциплінарне вивчення національних мов різних народів світу розпочалось у другій половині XIX ст. (див. праці В. Гумбольдта, В. Майер-Любке, Ф. Миклошича, О. Потебні, Г. Хірта, А. Шлейхера, Х. Штейнталя та ін.). Було з'ясовано, що мова, як система знаків, яка слугує засобом людського спілкування, усвідомлення і вираження психічної реальності, виникла стихійно у людському суспільстві, що мова розвинулася із звукового спілкування в результаті тривалої еволюції. Слово стало проміжною ланкою між предметами і явищами довкілля та людиною, що прагнула пізнати світ. Володіння мовою є однією з найважливіших властивостей людської психіки, це ознака, що дає підстави для виділення людини із світу тварин.

Мова є одночасно і умовою розвитку культури та суспільства, і продуктом людської культури та генезису суспільства. З огляду на це, мова має дві основні функції у людському соціумі: 1) комунікативну, 2) функцію відображення дійсності й формування категорій мислення та свідомості. Мова також виконує й інші функції: репрезентативну, експресивну, апелятивну, номінативну, когнітивну, емотивну, магічну та ін. Отже, мова є основою мовлення, інструментом людської комунікації та спілкування, засобом вираження і повідомлення думок, знаряддям формування категорій мислення і свідомості, мова також здатна виразити всю сукупність знань і уявлень людини про світ.

Відомо, що мова надзвичайно тісно переплітається з національною культурою та національною ідентичністю, адже історія будь-якої мови співпадає з історією конкретного народу та його культури, а будь-яка мова (окрім штучної мови есперанто) *ab definitio* є національною ознакою.

Етнолінгвісти відносять до національно-специфічних ознак мови конкретні особливості її членування, вираження та внутрішньої організації значень. Оскільки дитина оволодіває мовою саме своїх батьків, свого соціального оточення, то етнонаціональний чинник проникає в ці процеси від перших днів після народження дитини. Відомий психолог Л. Виготський наголошував, що засвоєння рідної мови відбувається неусвідомлено й мимовільно, тобто йде знизу вверх, засвоєння ж другої, третьої, четвертої мов відбувається іншим шляхом – зверху вниз, тобто через усвідомленість та довільність [2, с. 34]. І це підкреслює значну інтегрованість рідної мови із сферою підсвідомого та несвідомого, коли повноцінно діють такі психологічні механізми, як навіювання, наслідування, імітація, емоційне зараження тощо. У своїх працях Л. Виготський довів, що культурні знаки (передусім знаки конкретної мови) є своєрідними «знаряддями», оперуючи якими суб'єкт формує свій внутрішній світ, основними одиницями якого стають значення (певні узагальнення та когнітивні елементи свідомості) та смисли (афективно-емоційні компоненти). Саме ці значення й смисли відіграють головну роль при утворенні міжфункціональних зв'язків між мисленням і мовленням, між мовленням і самосвідомістю особистості тощо. Із таких значень та смислів розростається «тканина» людської психіки на відміну від психіки тварин [6, с. 71].

Вчені багатьох країн досліджували проблему взаємозв'язку мови та різних сфер людської життєдіяльності. Тезу В. Гумбольдта про нерозривність мови і

людського способу буття у світі, про взаємодію мови й світогляду розвинув видатний український вчений О. Потебня, який рішуче виступав проти мовної асиміляції, за збереження і розвиток усіх національних мов як найглибших «стихий» народного буття [5, с. 229]. Він засуджував колонізаторську політику російського царизму стосовно українців та української мови. М. Гайдеггер визначив мову як «дім людського буття» [8, с. 254 – 259], сучасні українські філософи визначають українську мову як дім буття духу українського народу [9, с. 15 – 21].

Відомо, що мова відображає етнонаціональну специфіку як окремої особистості, так і культури народів світу, але мову кожного народу потрібно розглядати в контексті конкретного історичного періоду – донаціонального чи національного. Проблема донаціонального й національного періоду розвитку мови постала в епоху переростання етнічних спільнот в національні. Національна мова (яка пізніше може стати державною) є категорією історичною. Відмінності національної мови від мови етнічної спільноти пов'язані з епохою утворення націй, з концентрацією економічного й політичного життя конкретного народу в національний період його історії, з розвитком процесів зміцнення мовної єдності, нівелювання місцевих діалектних особливостей, із процесами становлення єдиних норм для всіх носіїв даної мови. У національний період розвитку мови утворюється єдина письмова і усна мова (базою для неї є літературна мова) на загальнонародній основі. У донаціональний період суспільного розвитку діалекти є основною формою існування мови. У період утворення нації діалекти опиняються у одній ситуації з літературною мовою, але протистоять їй як нижчі форми мовлення вищій формі. Просторіччя в цих умовах є засобом регіонально необмеженого усного спілкування. На відміну від усної форми літературної мови просторіччя використовується тільки при неофіційних контактах та у неофіційному спілкуванні. Якщо в донаціональний період могли існувати різні типи письмової літературної мови, що базувалися на різних основах і обслуговували конкретні сфери письмового спілкування, а в деяких країнах в якості письмової використовувалась взагалі чужа мова (у Середньовічній Європі – латинська, а в мусульманських країнах – арабська), то в епоху утворення націй відбувається, як правило, становлення єдиної літературної мови на загальнонародній основі (яка стає спільним засобом спілкування людей, що є громадянами однієї держави); мови, яка буде обслуговувати усі сфери письмового, а потім і усного спілкування. Так у донаціональну епоху українська наука розвивалась на базі так званих «мертвих» мов (латинської та старослов'янської) у Києво-Могилянській академії. В епоху націєтворення припиняється розвиток нових діалектних особливостей у мові, а розвиток нової літературної мови супроводжується посиленням функцій письмової мови, виникненням різних форм усної мови, зміцненням позиції художньої літератури серед інших форм писемності та ін. Під впливом регламентації та нормування усна літературна мова поступово перетворюється на таку форму національної мови, яка потенційно готова стати єдиним засобом усного спілкування людей. Потрібно зауважити, що унормованість є однією з найважливіших особливостей вищої

форми національної мови, причому національні норми виробляються спочатку у граматиці, словнику й орфографії, а пізніше – в орфоєпії. Таким чином, розвиток мови у національну епоху (український народ вступив в добу націєтворення ще в XVII – XVIII ст.) перетворює літературну мову нації на опрацьований, унормований вищий тип національної мови, що має як письмову, так і усно-розмовну форму, це сприяє перетворенню національної мови на державну мову в умовах здобуття даним народом незалежності. Україна вже пройшла цей «відрізок» загального шляху свого цивілізаційного розвитку.

Отже, мова тісно пов'язана з мисленням і психологією людини, із суспільною і масовою свідомістю, з життєдіяльністю етнічних спільнот та модерних націй, з історією народів та їхніми звичаями й традиціями. В онтологічному та етнопсихологічному плані мова постає як один з найважливіших феноменів національної культури. І. Огієнко у своїй праці «Українська культура» зазначав: «Мова – це наша національна ознака, в мові наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб ... І поки живе мова – житиме й народ, яко національність» [4, с. 239 – 240].

Прикладом державної мовної політики для багатьох нових незалежних держав, які утворились після розпаду СРСР, була і залишається мовна політика Російської Федерації, яка базується на наступних положеннях: «нехай кожен має можливість користуватися своєю рідною мовою в деяких сферах, ... але при спільній діяльності, особливо в суспільному житті давайте використовувати одну спільну мову»; російська мова – це «мова держави і загальнонаціональної культури»; «національною школою в Росії може бути лише російська школа» [7, с. 18–19, 21]. Російські експерти підтримують позицію урядів тих європейських країн (зокрема, Данії), які не вносять в перелік мов меншин ті мови, котрі вже мають великий ступінь захисту [3, с. 101]. Російські науковці зазначають, що на території Росії мови, які є державними у сусідніх країнах, не повинні включатися в категорію «мови Російської Федерації» через велику вартість заходів, пов'язаних з імплементацією Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин [3, с. 101]. Отже, на думку експертів, державні мови сусідніх країн (які є мовами національних меншин в Росії) не варто враховувати при ратифікації та імплементації Хартії, адже «державні мови мають розвинену й історично сформовану інфраструктуру забезпечення мовних прав и мовного розвитку, і їхньому існуванню, строго кажучи, ніщо не загрожує» [3, с. 97]. Таким чином, потрібно підтримувати не ті мови, які є державними в сусідніх країнах, а ті мови, які не мають відповідної інфраструктурної забезпеченості, які мало використовуються у ЗМІ тощо. Саме ці мовні групи потребують першочергової підтримки й захисту. Але для такого захисту необхідні великі фінанси (в першу чергу, на розвиток ЗМІ, на забезпечення дошкільної та шкільної освіти подібних груп). Про те, що імплементація Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин є надзвичайно обтяжливою і дорогою справою, в Росії

говорять і урядовці, і народні депутати, і експерти [3, с. 93–97].

Нові незалежні держави прагнуть встановити паритетні стосунки з Російською Федерацією, які мають базуватися на принципах толерантності і взаємоповаги, адже, якщо в Росії державна мова вважається національним надбанням, то і державні мови інших країн також є їхнім національним надбанням, тому без симетричного ставлення до державних мов країн СНД неможливе паритетне партнерство між даними країнами.

Наприклад, українська мова також є одним з атрибутів державності. Державний статус української мови було відновлено (після доби УНР) і конституційно закріплено у 1989 р., 28 жовтня цього ж року був прийнятий Закон про мови в УРСР. 12 лютого 1991 р. було ухвалено Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 р. Державний статус української мови зафіксований у Конституції України, при цьому зазначається, що в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин. Але тривалий час проблема української мови як державної та мови засобів масової інформації була настільки гострою, що поставала на рівні питання національної безпеки держави. Саме тому найкращою для України буде неконфліктна модель реалізації державної мовної політики, яка враховує і права корінних народів, і права національних меншин.

Наші багаторічні дослідження свідчать про те, що вивчити українську мову може будь-яка психічно здорова людина у будь-якому віці (найбільш лінгвістично обдарованим людям потрібно для цього від двох – шести місяців до одного року, а найменш лінгвістично обдарованим – до двох років); що найкраще і найшвидше оволодівають українською мовою етнічні білоруси, росіяни, поляки, чехи і словаки, хоча дуже добре оволодівають українською мовою також китайці, в'єтнамці, грузини, американці та ін. Сплески свідомих устремлінь до вивчення української мови спостерігались у 1990 – 1991, 1996 – 1997, 1999 – 2000, 2004 – 2005, 2013 – 2015 роках (цей сплеск був найпотужнішим). Упродовж 26 років української незалежності позитивне ставлення до української мови формувалось у громадян швидше спонтанно, хаотично й ситуативно, держава цією сферою практично не займалась, оскільки серйозної підтримки української мови (на кшталт підтримки російської мови в СРСР або у РФ) не було ні у сфері освіти, ні у сфері культури, ні у сфері науки.

Відомо, що в сучасній соціогуманітаристиці толерантність розглядається як: 1) готовність суб'єкта до розуміння і взаємодії з людьми, які відрізняються від нього своїм зовнішнім виглядом, мовою, переконаннями, поведінкою, звичаями та віруваннями, навіть тоді, коли він не схвалює їх або не погоджується з цими відмінностями; 2) цінність і соціальна норма громадянського суспільства, що проявляється у праві всіх індивідів бути відмінними, у повазі до різноманітності культур, народів і цивілізацій; 3) один з інструментів забезпечення суспільної згоди, стійкої гармонії між усіма конфесіями, політичними, етнічними та іншими групами, особливо між групами людей, цінності яких значно розрізняються. З точки зору соціальної філософії толерантність є основою консолідаційних практик. У контексті

загальнолюдських гуманістичних цінностей толерантність виступає як соціально схвалена правова норма взаємодії між людьми. Особливості соціальної взаємодії, які базуються на цій нормі, закладені в «Декларації принципів толерантності» ЮНЕСКО (1995 р.) та інших міжнародних документах, спрямованих на захист прав людини. Отже, толерантність є універсальним принципом людського співбуття.

Актуальність полідисциплінарних досліджень толерантності пов'язана з протидією тероризму, екстремізму, ксенофобії тощо. Різні аспекти феномена толерантності досліджували відомі вчені. Зокрема, проблеми людської взаємодії, взаємодопомоги, взаєморозуміння розглядали Аристотель, Платон, Сократ, Августин, Тертуліан, Фома Аквінський; толерантність як важливу філософську категорію почали аналізувати М. Монтень, Е. Роттердамський, Т. Мор, М. Монтень, Г. Лейбниц, Дж. Локк, Т. Гоббс, М. Лютер, Вольтер, Д. Дідро, Г. Гердер, К. Гельвецій, І. Кант, І. Г. Фіхте; різноманітні вияви толерантності осмислювали Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський-Роксолан, К. Острозький, Г. Сковорода, П. Юркевич, І. Барвінський, М. Бердяєв, С. Булгаков, І. Гаспринський, В. Зеньковський, І. Ільїн, Д. Лепкий, М. Лоський, Д. Писарєв, М. Пирогов, В. Соловйов, К. Ушинський, П. Флоренський, С. Франк, Л. Шестов, а також Б. Вільямс, Д. Грей, С. Мендус, С. Мілль, П. Ніколсон, К. Поппер, М. Уолцер; Б. Ананьєв, Г. Андреева, О. Асмолов, Г. Бал, Г. Бардієр, І. Галицький, О. Грива, О. Донцов, В. Золотухін, О. Кихтюк, Н. Круглова, Н. Лебедева, В. Лекторський, В. Миронов, Л. Петровська, Г. Солдатова, Т. Стефаненко, О. Троїцька, Е. Чугунова та інші. Але ще не вивчався зв'язок багатомовності (полілінгвізму) особистості з рівнем її толерантності.

Саме тому упродовж 2007 – 2017 рр. наша дослідницька група вивчала зв'язок полілінгвізму студентів з рівнем їхньої толерантності [1; 10]. Нами були використані 2 методики: ВІКТІ (види і компоненти толерантності – інтолерантності) та КЕТІ (крос-культурна і етнічна толерантність – інтолерантність). Проведені дослідження (в яких було обстежено 1250 абітурієнтів і студентів КНУ імені Тараса Шевченка) показали, що простежується чіткий зв'язок між багатомовністю особистості та рівнем її толерантності. Зокрема, високий рівень толерантності мають 73% респондентів 1 групи (до якої належали студенти, що добре володіють чотирма мовами), 64% респондентів 2 групи (до якої увійшли студенти, що добре володіють трьома мовами) і лише 35% респондентів 3 групи (до якої належали студенти, що добре володіють двома мовами). Отже, чим більше мов знає особа, тим вищим є рівень її толерантності, а серед чинників, що впливають на формування толерантності, особлива роль належить засвоєнню іноземних мов.

Проведені нами дослідження також показали, що високий рівень толерантності властивий для 68% членів більш згуртованих студентських груп (які мали високий індекс згуртованості) та для 26% членів менш згуртованих груп (які мали низький індекс згуртованості). Таким чином, толерантність є не тільки важливим ресурсом соціальної консолідації, але й одним із чинників подолання дезінтеграційних ризиків та нівеляції конфліктогенного потенціалу суспільства.

Висновки.

Були проаналізовані й узагальнені процеси становлення і розвитку національної мови, яка пізніше стає державною, а також особливості формування й реалізації державної мовної політики. Було виявлено кореляцію між індексом консолідованості (згуртованості) групи і високим рівнем толерантності її членів.

Отже, і толерантність, і державна мова є чинниками, які консолідують політичну націю, вони також є стратегічними пріоритетами державної політики будь-якої країни. Представникам нинішньої української влади треба почати мислити категоріями загальнонаціональних справ і загальнонаціональної консолідації України. Українська влада повинна перестати маніпулювати мовним питанням і почати працювати над тим, щоб забезпечити сприятливі умови для інтеграції представників усіх національних меншин в українське суспільство. Державна політика стосовно української мови має бути збалансованою. І народні депутати України повинні йти у цих процесах попереду суспільства, а не плентатися позаду нього. Зусилля народних обранців варто було б спрямувати на законодавче забезпечення процесів зростання престижу, соціального статусу та інформаційного потенціалу державної мови. Це б стало важливим кроком до громадянської консолідації українського суспільства, адже історія людства свідчить про стратегічний характер взаємозв'язку між стабільністю держави та духовною близькістю її громадян.

Цивілізоване розв'язання мовного питання є одним із стратегічних завдань державної політики України. У зв'язку з цим питання державної мовної політики потрібно розглядати й вирішувати в контексті: а) консолідації суспільства; б) підвищення політичної культури державних службовців (адже висока політична культура передбачає обов'язкове володіння державною мовою та її використання в усіх службових та офіційних ситуаціях); в) глобалізації (адже тільки ті держави, яким вдасться зберегти свою національну ідентичність і самобутність, свій тип духовності й креативності, не піддадуться глобалізаційним схемам).

Оскільки толерантність і державна мова є фундаментальними засадами консолідації соціумів пострадянських країн, то в умовах активізації глобалізаційних процесів та зростання зовнішніх загроз проблеми: 1) формування толерантності, 2) забезпечення громадянської єдності соціуму, 3) збереження й розвитку державної мови як смислової засади спільної національної ідентичності та основи розвитку національної культури й духовності, є надзвичайно важливими і потребують якісного вирішення. Від конструктивного вирішення цих питань залежить цивілізаційний поступ української нації та держави. Це вимагає особливо пильної уваги керівництва держави до проблеми завершення націєтворення, формування спільної ідентичності та підтримки суспільної толерантності українських громадян. Отже, треба об'єднати зусилля науковців, освітян і представників громадськості для реалізації цих завдань.

Література:

1. Воропаєва Т. Мова, ідентичність і толерантність в контексті імплементації Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин в Україні // Українознавчий альманах. – Київ-Мелітополь, 2012. – Вип. 9. – 380 с. – С. 28-36.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь. – М.: Наука, 1982. – 430 с.
3. Европейская языковая Хартия и Россия // Этнографическое обозрение. – 2010. – № 4. – С. 92 – 140.
4. Огієнко І. Українська культура. – К., 1918. – 286 с. – С. 239 – 240.
5. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М.: Наука, 1976. – 320 с.
6. Психология. Словарь. – М.: Наука, 1990. – 494 с.
7. Тишков В.А. О культурном многообразии // Этнографическое обозрение. – 2005. – № 1. – С. 3 – 22.
8. Хайдеггер М. Время и бытие. – М.: Наука, 1993. – 343 с. – С. 254 – 259.
9. Шинкарук В. І. Поняття культури. Філософські аспекти // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 15 – 21.
10. Voropayeva T. Theoretical and empirical aspects of the formation of national and European identity of citizen of Ukraine (1991 – 2011) // European Science and Technology. – Wiesbaden, Germany, 2012. – P. 715 – 720.

Abstract.

Introduction. The article considers the consolidation potential of tolerance and the state language as an actual problem of modern Ukrainian society. **Main text.** Tolerance and the state language are analyzed as components of the consolidating foundation of the Ukrainian post-colonial society. Tolerance is defined from the philosophical point of view as a spiritual and ethical basis of consolidation practices. Tolerance is one of the most effective consolidating factors. The correlation between the group's cohesion index and the high level of tolerance of its members has been revealed. It is proved that among the many factors influencing the formation of tolerance, a special role belongs to the mastery of foreign languages. The article analyzes and summarizes the processes of formation and development of the national language, which later becomes a state language. The article analyzes the peculiarities of the formation and implementation of the state language policy. A non-conflict model for the implementation of the state language policy was proposed. **Summary and Conclusions.** Tolerance and the state language are the fundamental basis for the consolidation of the socium of the post-Soviet countries.

Key words: globalization, consolidation, tolerance, state language, state linguistic policy, post-Soviet countries, Ukraine, Russia.

References:

1. Voropayeva T. (2012). Mova, identychnist i tolerantnist v konteksti implementatsii Yevropeiskoi Khartii rehionalnykh mov abo mov menshyn v Ukraini [Language, Identity and Tolerance in the Context of the Implementation of the European Charter for Regional or Minority Languages in Ukraine] in *Ukrainoznavchyyi almanakh* [Ukrainian Studies Almanac], vol. 9, pp. 28-36.
2. Vygotskii L. S. (1982). Myshlenie i rech [Thinking and speaking], Moscow, Nauka, 430 pp.
3. Evropeiskaia iazykovaia Khartiia i Rossiia (2010). [The European Language Charter and Russia] in *Etnograficheskoe obozrenie* [Ethnographic Review], vol. 4, pp. 92-140.
4. Ohiienko I. (1918). Ukrainska kultura [Ukrainian culture], Kyiv, 286 pp., pp. 239-240.

5. Potebnia A. A. (1976). Estetika i poetika [Aesthetics and poetics], Moscow, Nauka, 320 s.
6. Psikhologiya. Slovar. (1990). [Psychology. Dictionary.], Moscow, Nauka, 494 pp.
7. Tishkov V. A. (2005). O kulturnom mnogoobrazii [On Cultural Diversity] in *Etnograficheskoe obozrenie* [Ethnographic Review], vol.1, pp. 3-22.
8. Khaidegger M. (1993). Vremia i bytie [Time and Being], Moscow, Nauka, 343 pp., pp. 254-259.
9. Shynkaruk V. I. (1996). Poniattia kultury. Filosofski aspekty [The concept of culture. Philosophical aspects] in *Fenomen ukrainskoi kultury: metodolohichni zasady osmyslennia*. [Phenomenon of Ukrainian culture: methodological principles of comprehension], Kyiv, pp. 15-21.
10. Voropayeva T. (2012). Theoretical and empirical aspects of the formation of national and European identity of citizen of Ukraine (1991 – 2011) in *European Science and Technology*, Wiesbaden, pp. 715-720.

Статья отправлена: 16.01.2018 г.

© Воропаева Т.С.